

שתי שיחות חופשיות עם: יצחק רייזר

הקלטה בביתו של יצחק ואשתו בבית מוגן, "תל אביב הקטנה" בתל אביב ע"י צבי רז.

ב- 27.5.06 פגישה ראשונה: השתתפו גם ד"ר מרדכי זיו ואשתו יוכבד.

פגישה שנייה נערכה ב- 2.6.06 עם יצחק בלבד.

תודה לד"ר מרדכי זיו על ארגון הפגישה עם יצחק.

יצחק: במלחמת העולם הראשונה, אחרי שהגרמנים פרצו לרוסיה, אמא שלי ואחותה ברחו איתי מקובל לברדיצ'ב. אבא נשאר. כשהמלחמה נגמרה חזרנו לקובל. זה היה ב- 1918 בקובל היה אז ריח עצום של ליזול. היתה אז מגפת טיפוס בעיר. הייתי אז בן 5-6, את הריח הזה לא אשכח.

לגרמנים היה חוסר בכוח אדם והיה "קשר" מסוים בין היהודים לגרמנים. הגרמנים קבלו גייסו לעבודה עבורם יהודים בעלי מקצוע, הסכימו שיכנסו לגרמניה כדי למלא את מקומם של הגרמנים שהוציאו לחזית. וככה אבי ב- 1917 הגיע לליפציג. המקצוע שלו היה עיסוק בביצים, מפעל לביצים. זה היה דבר מסובך בזמנו שנדרש לו ידע- הכשרת ביצים לחורף כדי להביא אותם לחזית. היה מן תהליך טכנולוגי של ייבוש הביצים.

ב- 1920 אבא הוציא אותנו, את אמא ואותי, מקובל לליפציג. לצורך זה היה צריך כמובן פספורט ותעודות לידה. קובל צורפה אז כבר לפולניה. אבא המשיך לעסוק גם בליפציג בביצים. המלחמה אמנם נגמרה, אך אבא המשיך במסחר רגיל של ביצים שהגיעו מדניה ואפילו ממצריים. בהתחלה אבא ניהל את העסקים של יהודי בשם גולדריי, שהיה מאגודת ישראל. גולדריי היה סוחר הביצים הגדול בגרמניה. לייפציג היתה עיר מרכזית בגרמניה. לדוגמא בעיסוק בפרוות לייפציג היתה עיר מרכזית באירופה, נערכו בה ירידים ומסחר. הבת של גולדריי היתה אשתו של הרב עזריאל קרליבך. אחר כך אבא נהיה לעצמאי והיו לו מחסנים ליד תחנת הרכבת.

ב-1933 אבא הגיע למסקנה שאין עתיד ליהודים בגרמניה. היטלר כבר היה אז קנצלר בגרמניה. אני הייתי בארגון הנוער "בר-כוכבא". לפני כן זרקו אותנו (את תנועת בר-כוכבא) מהתאחדות השח-מט ומארגונים אחרים. בליפציג היו כ- 700000 תושבים, מהם 12000 יהודים. אבא ראה שזה לא עסק והחליט לחזור לקובל.

בליפציג למדתי בבית ספר יהודי שניהל אותו ד"ר קרליבך, אבא של עזריאל קרליבך. דברנו בבית הספר בגרמנית, לא ביידיש- מי ידע בכלל יידיש בליפציג... (יצחק צוחק). קיבלתי אז פרס בתור תלמיד מצטיין, קיבלתי הגדה של פסח, בחתימתו של אפרים קרליבך, אביו של עזריאל. אגב, ב- 1931 פניתי לעיריית לייפציג לקבל אזרחות גרמנית עבור המשפחה והגרמנים סרבו. מזל שסירבו... אבא נשאר אזרח פולני וכך הצליח להוציא את רוב הונו באופן רשמי מגרמניה. יחסית בליפציג לא היתה אנטישמיות, היא לא היתה כ"כ חזקה. בית ספר היהודי היה רשאי ללמד עד הכיתה השישית, כולל המחלקה הבינונית, מגיל 13 עד 16. בגיל 16 היינו צריכים לעבור לבית ספר ממשלתי-גרמני, ואז עברתי. ובגיל 19 סיימנו את התיכון וקיבלנו את המטורה (תעודת הבגרות). היתה לי "עמדה טובה" בבית הספר הגרמני, הייתי ספורטאי טוב וגם תלמיד טוב. ספורטאי באתלטיקה קלה, בשחייה ובהתעמלות. הייתי בנציגות בית הספר בשחייה ובאתלטיקה קלה. לא היו רבים מהתלמידים שהיו בשתי קבוצות. הייתי בכיתה הספורטיבית. הייתי אז רזה מאוד, אבל עבור הצטיינות (גם) בענף ההתעמלות הייתי יחסית יותר מדי כבד...

מרדכי: אני זוכר את יצחק כשבא לגימנסיית "תרבות" בקובל, רק בכדי לשמוע כמה חודשים עברית, לפני שנסע ארצה. היה לבוש כספורטאי, בחור גרמני, חסון, שרירי...

יצחק: נו-טוב, עזוב, זה...

מרדכי: הוא נראה ספורטאי אולימפי... שיער מקורזל, בלונדיני...

שאלה: כל הבנות רדפו אחריו?

מרדכי : כולם... וגם אחותו שרה'לה, היתה גבוהה, בלונדינית, בעיני היתה היפה ביותר הגימנסיה... היתה צעירה ממני בשנתיים. אני סיימתי את הגימנסיה בשנת 1937 והיא ב-1939.

יצחק : בכיתה שלי (בגימנסיה הגרמנית) אולי היו שלושה תלמידים שלא היו בהיטלר-יונג. אחד מהם יהודי (יצחק), אחד מהונגריה שבא עם משפחתו לגרמניה ועוד חבר טוב שלי, גרמני. הייתי ביחסים טובים עם כל הכיתה (גם עם הנאצים). לפני המטורה הייתי חולה ובגרמניה גריפה (שפעת) זה לא כמו פה- 3 ימים ועובר- זה היה שבועיים ימים של מחלה. ואז החבר הטוב בא אלי עם החשש שהוא עלול להדבק ממני, בא למסור לי את החומר שלמדו. שמו קרל היינץ הרמן, לא אשכח את שמו. את המטורה קיבלתי בשנת 1933. אגב, בגרמניה השנה מסתיימת בפסח. החופש הגדול בגרמניה הוא באמצע השנה, בקיץ החופשה נמשכת רק 6 שבועות.

פעם ישבנו חבורה מהכיתה ואחד מהיתר שהיו נאצים מספר : בא SR אחד אל הרב וביקש להיות יהודי. הרב שואל אותנו : למה? והנאצי משיב : אני הולך למות ולכן עדיף שבמקום שימות נאצי שיתפגר לו יהודי... ואני אמרתי אז לחבורה : אתם יודעים למה בספארטה הלוחמים לבשו חולצה אדומה? כי שכשהם נפצעים בקרבות לא יראו האויבים את הדם האדום. ועכשיו, המשכתי, האם אתם יודעים למה ה-SR הולך עם מכנסים חומים? זה שכשהם עושים במכנסיים שלא יראו זאת... לא עשו לי שום דבר. זה מראה לך שכבר היה הנאציזם, אבל עדיין זו היתה רק ההתחלה של הנאציזם.

הייתי ציוני. הייתי בהתחלה ב"צעירי מזרחי". הייתי דתי, הנחתי תפילין עד גיל 15, חבשתי כיפה, בטח, כל עוד למדתי בבית הספר היהודי. היה זה בית ספר אורתודוכסי. למנהל ד"ר קרליבך, היה ספר תורה בקבינט שלו. היה לנו חדר קטן שהתלמידים האדוקים בבית הספר התפללו שם במניין כל בוקר. אחר כך הייתי ב"בר-כוכבא הצעיר", משהו מקביל ל"מכבי הצעיר". עברית ידעתי על בורייה, ניהלתי 2 קורסים ב"החלוץ" שהתרחב בלייפציג עם בוא הנאצים. קורסים לעברית למתחילים ולמתקדמים. אבא היה גם כן ציוני. כשארזתי את הציוד לקראת החזרה לקובל מצאתי הרבה מאוד ניירות על תרומות של אבא לקרן היסוד.

מרדכי : לאבא קראו דוביד...

יצחק : כן, **דויד ריידר**. אמרתי לאבא : סע לקובל, אני לא נוסע לקובל, מה אני אעשה בקובל. קודם לכן, לאחר שעשיתי את המטורה, הגשתי בקשה לאוניברסיטה בירושלים לקבל סרטיפיקט. הסרטיפיקט התעכב. בינואר 1934 המשפחה עברה לקובל ובפברואר קיבלתי לקובל את הסרטיפיקט. בקובל הייתי רק חודש-חודש וחצי.

אגב כשגרנו בלייפציג ביקרנו בקובל בחתונה של דודתי **שרה**, אחותו של אבא. כל המשפחה נסעה לקובל. הדודה היתה כבת 34 כשנישאה עם כגן. מיד אחרי הנישואין הדודה סבלה מסרטן, באה ללייפציג ונפטרה על שולחן הניתוחים. לבעלה היה אח בארץ, **אהרון כגן** שעבד כאן במשביר לצרכן. בביקור לרגל חתונת הדודה הגענו ברכבת, זו היתה הפעם הראשונה שלי בקובל (לאחר המעבר ללייפציג). הייתי אז כבן 12.

(לאחר חזרתנו לקובל ב-1934) גרנו ברחוב בריסק 42, לשם שלחתי את המכתבים לאחר שנפרדנו ועליתי ארצה. אני זוכר את כיכר בריסק, ככר המצעדים הצבאי (כנראה זו הכיכר שבה היהודים נשלחו למוות בכוכבה). הרחוב הגיע למחנה הצבא, לגורקי. גרנו לא רחוק מנהר הטוריה, אליו הלכתי להתרחץ.

שאלה : באזור זה גרה גם משפחת טורצין.

תשובה : את הטורצינים הכרתי רק בארץ. עם מנדל טורצין היינו קרובים מאוד-מאוד. מנדל היה מבוגר ממני בשנה. לארץ הגעתי בפברואר. באוניברסיטה בירושלים לא דרכה רגלי אם כי עבור הלימודים בה קיבלתי את הסרטיפיקט.

מרדכי : עבור הסרטיפיקט היה צריך לשלם 1000 שטרלינג.

יצחק : לא, לא. מי שהיה לו 1000 שטרלינג עלה ארצה כקפיטליסט. אבא הביא ארצה (הצליח לארגן לקראת עלייה ארצה רק) 500 שטרלינג- אני קופץ מנושא לנושא. רציתי להיות מורה למתמטיקה, פיסיקה והתעמלות. אבל כשהייתי בקובל, במעבר בין לייפציג וארץ ישראל, אמרו לי הקובלאים : אתה משוגע? אתה תאכל את הלב שם עם התלמידים. וחשבתי שהם צודקים. ובמקום ללכת למתמטיקה התיאורטית, הלכתי למתמטיקה המעשית, להיות מהנדס וכך הגעתי לטכניון.

שאלה : למה לא ניסית ללמוד מתמטיקה בגרמניה?

תשובה : בשנת 1933 כבר ידעו מה הולך לקרות. ללכת ללמוד עם הנאצים?... היטלר בינואר 1933 נעשה לקנצלר בגרמניה. הייתי ציוני והחלטתי לעלות ארצה. אבא החליט שהמצב בגרמניה מחייב לעזוב אותה והוא חזר לפולניה, לקובל. שם היתה כל המשפחה של אבא ואמא. אבא ואמא התחתנו בקובל בינואר 1913. אמא, **ליובה**, היתה ילידת קובל, ממשפחת **שרבוים**.

אביה היה בקובל סוחר של דגים מלוחים, גר ברחוב הנדלובה 12, אני חושב שזה רחוב צדדי מרחוב בריסק (מרדכי מאשר).
סבא הביא מדנציג חביות של דגים מלוחים .

שאלה : לא ייצרו דגים מלוחים בקובל?

יצחק : (צוחק)...

מרדכי : הביאו אותם מצפון סקוטלנד. הביאו שפרוטים מהבלטיקום. בקובל היתה הטוריה ודגים חיים. הסבא שלי שמעון ליברזון מברדיצ'ב היה מביא מאנגליה, ומקנינגסברג, מליוני י חביות דגי מלוח בשביל כל רוסיה הצארית. ואבא שלי, עורך דין צעיר, היה נוסע לאנגליה וחותם על חוזים במליוני רובלים. זה היה מסחר גדול מאוד. בדומה ל**משה ודוד ריידר** עם הדגים בקובל.

יצחק : דגים אצל יהודי מזרח אירופה היה עסק חשוב מאוד. במקום דגים ובשר אכלו דגים מלוחים.

יוכבד : גם הצבא הרוסי חיו על דגים מלוחים.

מרדכי : דג מלוח היה אוכל לאומי, אצל חסידי אוקראינה ובקובל, אצל חסידי טריסק. בכל חגיגות מוצאי שבת, בשלוש סעודות.

יוכבד : גם האיכרים אכלו הרבה דגים מלוחים, זה היה החלבון שלהם.

יצחק : (מראה תמונות). זה הסבא מצד משפחת שרבוים. היו **משה ולייזר ויענקל ושמיילק**. 4 בנים מחוץ לבנות. כולם "הלכו" (נרצחו) עם המלחמה, חוץ מלייזר שעזב בשנות השלושים את קובל והגיע לפריז. הוא ניצל. הוא נסע לפריז כי היה מאוהב בבחורה אחת, קובלאית. היא לא מצאה חן בעיני אבא של לייזר שהיה פטריארכט (האב שליט במשפחה) ולא נתן ללייזר להתחתן עם הבחורה. ולכן נסע לייזר לפריז. **קפשווק** הוא שם משפחת הבחורה. מהמשפחה שלה היה בקיבוץ בית זרע **מוטל קפשווק**, זו אחותו. הן היו שתי אחיות. אחות אחת התחתנה עם לייזר, לייזר כשהגיע לפריז עבד כרוכל, אחר כך הרוויח קצת כסף והוציא מקובל את אהובתו והתחתנו. והם אחר כך הוציאו את האחות היותר קטנה של משפחת קפשווק שהגיעה גם כן לפריז. כן, היו בקובל כעין מעמדות. משפחת קפשווק שהיתה ענייה היו מאושרים שבתם מתחתנת עם בן שרבוים.

מרדכי : הסבתא שלי נולדה במלניצה, היא היתה ממשפחת ריידר.

יצחק : כל הריידרים הגיעו ממלניצה.

מרדכי : הסבתא שלי אמרה שהאבא שלה היה האח של הסבא שלך, או שהיו בני דודים. היו ממשפחת משה ריידר בקובל.

יצחק : ממלניצה יצא דוביד ריידר לוורשה. היה מלך של הסוכר בפולניה ומשה ריידר הסבא של וכו וכו.

מרדכי : אז אנחנו משפחה מאה אחוז...

יצחק : יכול להיות.

מרדכי : הסבתא שלי, שורה-גיטל, אהבתי אותה מאוד והיא אהבה אותי יותר מכל הנכדים... היתה גרה מול הגימנסיה העברית "תרבות" ובחורף, אני גרתי בליסטופדובה ליד הרכבת, באתי לגור אצלה ואצל הסבא ביניומין גולדשטיין. גרתי שם מהראשון לאוקטובר עד לחג הפסח. באפריל הייתי חוזר הביתה. ליד הבית של סבא היו החנויות שליד הטוריה, מול הגימנסיה. ואז ב-4-1933 נכנסתי לגימנסיה ופגשתי אותך, אפולו...

יצחק : בפברואר 1934 הגעתי ליפו באוניה "פולוניה" דרך קונסטנצה. הגעתי ליפו ונסעתי משם באוטובוס לחיפה. אז התחילה פריחת פרי הדר וכל הארץ היתה מלאה בריח. נסענו לחיפה דרך טול כרם. ריח ההדרים היתה קבלת הפנים שלי עם הארץ. היתה דילמה, מה אני אעשה. האם ללמוד בטכניון, הלימודים התחילו שם אחרי החגים, באוקטובר. באתי לטכניון בהדר. לא היתה שם נפש חיה. מצאתי שם שני אנשים, אמרתי להם שהגעתי מגרמניה ואני רוצה ללמוד בטכניון. נפגשתי למחרת עם מנהל הטכניון קפלנסקי. הראיתי את התעודה מהתיכון הגרמני בלייצג עם הציונים הטובים במתמטיקה, פיזיקה והיתר ותעודה פיקטיבית מד"ר ולסקין שהיה לקטור לשפות שמיות באוניברסיטה הלה בלייצג. שגמרתי בית ספר עברי ואני יודע עברית שוטפת. לרקטור היה אמביציה לעשות חוג עברי בו לקחתי חלק. הוא גם אירגן גן ילדים שהיהודים הציונים בלייצג שלחו את הילדים שלהם לשם, כ-10 ילדים בסך הכל. רצה שהגנת בגן תהיה מישראל. הוא הביא גנת מישראל וזו היתה האהבה הראשונה שלי. שמה רחל שהגיעה מחדרה. ידעה רק עברית, עם זה היה קשה להסתדר בלייצג. הייתי כבן 18 והיא שנה מבוגרת ממני. קפלנסקי ראה את התעודות והסכים שאכנס ללימודים באמצע השנה. הייתי מחזור ט' של הטכניון. המזכיר בטכניון היה קרופניק, נרשמתי והתחלתי ללמוד. היו רק 2 פקולטות: בנין וארכיטקטורה. קורס ראשון היה משותף, היו כ-15 תלמידים.

90 אחוז מהסטודנטים היו מחו"ל. גרנו בחדרים שכורים בהדר הכרמל. לפחות 2 סטודנטים בחדר. ההתחלה היתה קשה מאוד. אמרתי ליצחק, החבר מהחדר, שאני לא יכול ומתכוון לעזוב את הטכניון, להתחיל לעבוד ואחזור לתחילת הלימודים בשנה הבאה. יצחק אמר לי שלא לעשות זאת. ואכן המשכתי. בסוף עברתי את כל הבחינות. דברנו בינינו בעברית, אבל דברו שם הרבה פולנית, וגם יידיש. תוך כמה חודשים הרווחתי קורס שלם וגמרתי בשנת 1937 את הטכניון. לא היו לי קשיים מיוחדים, רק בקורס חומרי בנייה, כי הפסדתי חצי שנה. אגב, כשהגעתי ביום הראשון לטכניון הוא היה ריק מאנשים כי באותו יום היה גיוס לקטיף...

באותה תקופה קיבלתי כסף מההורים. שכר הלימוד לשנה היה 22 לירות שטרלינג. אבי העביר עבורי כסף מפולניה לישראל. כמו כן אבא העביר ארצה כספים שאספתי עבורו. הוא רצה להגיע ל 1000 לירות שטרלינג, על מנת שיוכל לעלות ארצה כקפיטליסט. אמי לא היתה ציונית, אך היא התגעגעה אלי ודחפה את אבא לעלות ארצה. הכסף של ההורים הוכנס לבנק אנגלו-פליסטינה.

בקורס הראשון לא עבדתי בעת הלימודים. בקורס השני עבדתי קצת. לא היתה לי שום בעייה להתאקלם בארץ. ידעתי עברית ספרדית, בנוסח יהודי ספרד, עוד בלייפציג.

בגמר הבחינות של השנה הראשונה, לאחר שהייתי בארץ כ- 4 חודשים, חליתי במלריה. סבלתי מחום גבוה והייתי מאוד חלש. הלכתי אז לד"ר ניסנבאום ברחוב נורדאו. בקושי הגעתי אליו, הייתי מאוד חלש. הרופא אמר לי לעלות להר הכרמל למעלה לכמה שבועות. חשבתי שאולי זו הזדמנות לנסוע להורים ולבלות שם בקיץ. נסעתי בקיץ אותה שנה לקובל, להורים. 1934. נסעתי במחלקה הרביעית, הגרועה ביותר. מבחינה כספית הייתי יכול לנסוע במחלקה הראשונה. לא היתה שום בעיה כספית, אבא היה עשיר. אבא יצא מגרמניה עם 70% מהרכוש שלו. היה אזרח פולני. להוציא כסף מפולניה היה אסור בהתחלה אפשר היה להוציא וקיבלתי מאבא כסף כל חודש אבל בשנת 35, 36, לא זוכר בדיוק מתי, הממשלה הפולנית סגרה את הפיננסים שלה. אסור היה להוציא כסף מפולניה. ואז הוציאו כסף בצורה בלתי לגאלית. אבא הצליח להוציא ולהעביר ארצה עד 500 לירות שטרלינג. הוא התכוון להמשיך בזה אבל היטלר הפריע לו... אבא שלח לי כ- 15 לירות שטרלינג, אבל במקום לנסוע במחלקה השנייה נסעתי במחלקה הרביעית באוניה רומנית. מחלקה רביעית משמעותה זכות להימצא באוניה. לא לישון, לא לאכול, שום דבר. הנסיעה עד קונסטנצה ארכה 5 ימים. מקונסטנצה ברכבת דרך למברג לקובל. שם באמת הבראתי. אמא דאגה לי.

בלימודים בטכניון כספורטאי הייתי במכבי. לקחתי את ה- 400 מטר ריצה בארץ ישראל. זה היה בשנת 1934. המכבייה הראשונה היתה בשנת 1933. השנייה ב- 1935.

מרדכי : במכבייה השנייה לונה, **אריה גורין** מקובל בא להשתתף בה.

יצחק : לא, לא הכרתי אותו. לא השתתפתי במכבייה כי בשביל זה היה צריך להתאמן. לא היה לי זמן להתאמן. כשהגעתי הייתי בכושר ואז עשיתי את ה- 400 מטר. אחרי חודש חודשיים איבדתי את כל הכושר שלי.

חזרתי ארצה מקובל לקורס שני בטכניון. בקורס שני עשיתי את הבחינה הכי טובה וקיבלתי פרס. את הספר הזה ו- 15 לירות שטרלינג כסף שהחזרתי מיד כשכר הלימוד. אני מדגיש: הבחינה היתה הכי טובה בקורס, אך לא הייתי התלמיד הכי טוב. התלמיד הכי טוב היה ישראל לוי. היה גאון. אחר כך בא קורס שלישי, וכו וכו. הצטרפנו להגנה.

בקיץ 34 הייתי בקובל כחודש, 6 שבועות. עד שאתה נוסע ועד שאתה חוזר... בקובל 34 התחלתי למעשה להכיר את קובל. בעצם קודם לכן, במעבר בחורף 34-33. מה שאני יודע על קובל זה מהביקורים (החטופים) האלו. בחורף- 36 אחרי שגמרתי קורס שלישי, הייתי גפיר כמה חודשים והתחלתי את השנה הרביעית. זה היה מטעם ההגנה. שלחו אותי. התחלתי לשרת מיד כשנגמרו הבחינות, זה לא הפריע ללימודים. כמה חודשים שירתתי כגפיר. על כל יריה היינו צריכים לדווח לאנגלים. הייתי אז כבר שלושת רבעים מהנדס, אבל הועסקתי בשמירות לילה, לא במשהו טכני. שירתתי בקרית חרושת. שמרנו בלילות וכשעלתה השמש חזרנו לישון מעט, עד 12 בצהריים. ישנו בתוך מוסקו וטו בגלל היתושים. אכלנו ארוחת צהרים וערב ושוב לעמדות.

שאלה : איך הרגשת בארץ? לא היו לך הרהורים לחזור לקובל?

לא, לא, לא. הייתי בן אדם צעיר, החיים בארץ היו בסדר עבורי. יש לי תכונה מיוחדת ויתושים לא מפריעים לי. ב- 37 גמרתי את הטכניון. בחינות הדיפלומה התקיימו בתחילת 38. החלטתי שלפני בחינות הדיפלומה לעשות סיבוב מחיפה דרך צרפת-פריז להורים לקובל ובחזרה לחיפה. כחודשיים. באותה שנה היתה בפריז התערוכה העולמית. ואז ראיתי את הקובלאים שלי. את אהרון לוי הבן דוד שלי ואת לייזר שעזב את קובל ולקח את אהובתו מבית קפשוך והתחתן איתה.

ביקרתי בפריז ומשם לברלין, פחדתי קצת כי היה לי במזווה הקונסטיטוציה של הסובייטים. חוברת עם חתימה גרמנית, הברחתי זאת. לא נסעתי לבקר בלייפציג, שנאתי את הגרמנים. החברים כבר עזבו את לייפציג. הגויים הפכו כבר לנאצים. היה לי פספורט ארץ-ישראלי, כלומר אנגלי ולא היה בעייה במעבר לפולין דרך גרמניה. הגעתי להורים שלי בקובל דרך וורשה. בוורשה ביקרתי את אח של סבא שלי דוד רייזר שעסק בענייני סוכר. ניסו לסדר לי שם שידוך, אך לא הסכמתי (צוחק). והגעתי להורים. הייתי בקובל בסביבות חודשיים. אז ב-1937 ממש הכרתי את העיר. חזרתי ארצה לבחינות הדיפלומה, קיבלתי עבודה וזהו-זה.

שאלה: ראית את קובל כ-5 פעמים, לאורך 5 שנים. באופן כללי מה אתה אומר על העיר. אחרי שראית את פריז, אחרי לייפציג?

יצחק: עיירה קטנה. לא הלכתי לבקר ולתייר אותה. הייתי יוצא מרחוב בריסק לשחות בטוריה. אהבתי מאוד שחיה. בקיץ שחיתי הרבה בטוריה. אהבתי לשחות שם.

לא, לא היה לי משבר כשהגעתי לראשונה מלייפציג לקובל. המשפחה של אבא והמשפחה של אמא היו משפחות עשירות. לא ראיתי יותר מדי מה שקורה סביב. היה לי חבר בקובל **נחמיה ז'במאכר**. היתה לו אחות באנגליה והוא נסע אליה ולמד הנדסה וחזר לקובל.

מרדכי: נחמיה גז'ייבמאכר, בטח, הוא היה המורה שלי לאנגלית בקובל. הוא סיים הנדסה, חזר לקובל וניספה. הוא היה נותן שיעורי אנגלית ואני הייתי בקורסים שלו. היה מורה מעולה ובוגר גימנסיה עברית "תרבות". גבוה ממושקף, אינטליגנטי ועדין מאוד. אני בדמעות נזכר בו...

יצחק: כשבאתי ב-37 לפני בחינות הדיפלומה. הבאתי איתי חומר הנדסי לקרוא בו ונחמיה ביקש: תראה לי, תראה לי. מי שלמד באנגליה רצה לראות איך לומדים בעברית סטטיקה.

אבא כשהגיע לקובל היה שותף בתחנת הקמח של **ארמרינק**. אחר כך בעיירה קטנה במזרח לסרנה קיבל זיכיון למכור אלכוהול. נסע כמעט כל שבוע לסרנה (כ-80 ק"מ ממזרח לקובל) לכמה ימים. פעם נסעתי איתו לשם. נזכרתי לבחורה שהגיעה מחדרה ללייפציג ללמד קראו רחל סקיבין.

מרדכי: בתמונה החבר שלי **טושמן** הולך עם הדגל. שרה'לה, אחותו של יצחק הולכת בצד שמאל ו**איטקה רייכטשול** בצד ימין. זה מהחגיגת העצמאות הפולנית מ-3 למאי.

יצחק: כאן טושמן צעיר, הכרתי אותו בהרצליה. היה מנהל בית ספר.

מרדכי: סיימנו יחד את הגימנסיה. אחר כך סיים סימינר מורים "תרבות" בוילנה.

יצחק: יחד עם טושמן גם התחברתי בארץ ל**גרשון פוגץ**. פוגץ היה חבר של חברים שלנו. אח"כ הבן שלי חיזר אחרי הבת שלו... כן, אחרי שרה'לה. פוגץ הכיר ביני ובין טושמן.

שאלה: כשהגעתי לקובל היית עדיין רווק. לא ניסו לשדך לך?

יצחק: ניסו. לא הצליחו. לא חשבתי אז להתחתן.

שאלה: הייתי יכול להביא איתך ארצה בחורה בנישואים פיקטיביים.

יצחק: נכון. באמת ביקשו ממני. לא רציתי משום מה. זו היתה טיפשות מצדי.

היום זה יום מיוחד עבורי, עם מי אני יכול עוד לדבר על קובל והמשפחה.

אבא שלי שבא ב-1917 ללייפציג, ידע גרמנית היטב. גמר גימנסיה רוסית בקובל. אמא לא ידעה אף פעם היטב גרמנית. דיברנו בבית יידיש ומזה יש לי את היידיש. גם כאשר נפרדנו מקובל בתחילת 34 התכתבנו ביידיש. קראתי אפילו ספרות יידיש של שלום אש. המכתבים ביידיש ובגרמנית. לאבא ואמא ביידיש. ולאחותי בגרמנית. אחותי נולדה בשנת 1922 בלייפציג. המשכנו להתכתב כל העת בגרמנית למרות שכבר למדה בגימנסיה תרבות וידעה עברית.

שאלה: איך נראה הבית שלכם בקובל בהשוואה לבית בלייפציג.

יצחק: הבית בקובל הפך לבית קובלאי. אבא הרי נולד בקובל, היה קובלאי אחרי הכל. בלייפציג אבא לא הפך ליקה. היה

"אוסטדויציר" (**אולי הכוונה ל-Ostduetsche**) היה הבדל משמעותי בין היהודים הגרמנים במקור וליהודים שהגיעו ממזרח אירופה. אבא נחשב ליהודי שבא מהמזרח, ראו והתייחסו אל יהודים אלו בבוז. נקראו סלאביים, יידאלעך. ראה עצמו כיהודי, יהודי ממש. **Ostjuden** (יהודי מהמזרח. **היהודים הגרמנים הוותיקים הסתייגו מהם מאוד, ראו בהם**

אנשים גסים, חסרי תרבות וחששו שהם יגרמו להגברת האנטישמיות בגרמניה).

כשחזרנו לקובל חזרנו להתגורר בבית בו היינו קודם. הראו לי את המיטה בה נולדתי. (צוחק).

(יצחק הכין תרשים מהזיכרון של הבית בקובל) הבית היה עשוי לבנים. היתה דלת משותפת שחיברה אותנו עם הדירה של סבא. הדלת היתה פתוחה. לא היו מים זורמים בבית. בהול היתה חבית עם מים טובים, לשתייה ועל ידה היתה חבית לתוכה שפכו את המים המלוכלכים. השירותים היו בחוץ. ליד כיור המים היה שולחן הכל היה בחדרון ליד המטבח עם תנור, הוייזן. תנור עמוק ללחם וחלות. תנור חימום היה משותף לחדר השינה של ההורים ומצד שני לסלון. בסלון שולחן גדול וכיסאות וספה. פה, על ספה אחת אני ישנתי ואחותי על הספה השנייה. וכאן ספה שאבא נח שעה שעתיים אחרי הצהריים. כאן היה הפסנתר. אחותי שרה ניגנה בפסנתר. אני ניגנתי בכינור. היה לי כינור בחיפה שהבאתי מלייפציג. המשכתי וניגנתי כחובב בפני קהל בחיפה. אחר כך הפסקתי עם הנגינה ומכרתי את הכינור. את הפסנתר בו ניגנה אחותי הביאו לקובל מלייפציג. מי שהיה מוזיקאי מאוד במשפחה זו היתה אמא. לובה. היתה שרה כל היום. אני זוכר המון שירים ביידיש שאמא היתה שרה לנו. בלייפציג אף אחד לא שר ביידיש. השירים הגיעו אלי מאמא. כשעשתה "לוקשן" (איטריות) היתה שרה, ביחד עם כל מה שעשתה בבית היתה שרה. גם אבא היה מוזיקאלי, כתב תווים. גם אבא ניגן בכינור. פעם מצאתי אצל אבא אלבום שם רשם את כל הוולסים והמזורקות, פולקות שהיום אף אחד לא זוכר אותם. מהימים ומהזמנים ההם. כל-כך רציתי להביא את האלבום איתי ארצה והשארתי אותו והוא הלך פייפען, האלבום הזה. אמא שרה כל היום ביידיש, אוקראינית ורוסית ואבא התעסק במוזיקה קלאסית. באחד הביקורים שלי, אני זוכר שאחותי ואני נגנו יחד. ניגנתי כינור של אבא והיא ליוותה אותי בפסנתר. זה קרה כשהחברים שלי הגיעו הביתה ואחותי כבר הלכה לישון. ביקשתי אותה: שרה'לה קומי ותלווי אותי.

מרדכי: היתה נסיכה, עדינה מאוד. שקטה. אופי נהדר. סימפטי אותה מאוד.

יצחק: אני שואל את עצמי מה יעשה עם כל האלבומים כשאני אגמור את הקריירה שלי. יש לי שני בנים. סברס, לא מתעניינים. המילה קובל לא אומרת להם שום דבר. בנוגע לזה, אח של **ניורה**, **פנחס לנדאו** מקיבוץ אפק סיפר לי פעם שראה חבר לקיבוץ מוציא החוצה את האלבומים ושרף אותם. אני אמות, מה יעשו עם כל זה?

יש לפנחס שתי בנות. בת בחדרה, אין כמעט קשר איתה, ובת בנצרת עלית, **סימה שם טוב**.

המשפחה של אמא היתה מאוד מוזיקלית. של אבא לא כל כך. האבא של אבא לא היה כל כך מוזיקלי. אבא היה מוזיקאלי מאוד. כתב סולפג'י (זמרה מתוך תווים לשם תרגול). אבל המשפחה של אמא היתה מאוד מוזיקלית, כולל הסבא. איפה נהנה הסבא ממוזיקה, הרי בקובל לא היתה מוזיקה? בבית הכנסת הגדול, מהחזן וכשבא "גרופה" ונתנה הצגה כמו "המכשפה" של גולדפדן (המחזה עוסק ביתומה מסכנה, שאביה נאסר באשמות שואו. לאחר שאמה החורגת מתעמרת בה, מצליחה הילדה לסלק אותה מהבית בסיועה של מכשפת הכפר. המחזה הפך לנכס צאן ברזל של התרבות היידישית. הוא מספק הזדמנות להציג שורה של פזמונים סנטימנטליים נפלאים, ובראשם "יהודים רחמו רחמו"). קבוצה של שחקנים חובבים באה והציגה זאת בקובל. החסידים, חברים של סבא אמרו לסבא: ברל, איך אתה לא מתבייש להגיע ללכת ולשמוע זאת... סבא אמר: לא נורא, לא נורא. סבא היה שינד לבית הכנסת של חסידי קוציקה שטיבל, לא זוכר בדיוק. בחגים הלך לזאמד, לבית הכנסת הגדול. הייתי בבית הכנסת הגדול באחד החופשות. ביום כיפור. לא היה לי מקום מסומן, נכנסתי ועמדתי. לא הייתי דתי, או מסורתי, הייתי חופשי לגמרי. אני זוכר גם שסבא אהב ריח בשמים... כשהריח בושם היה נוהג למשוך באפו מרוב הנאה. הוא היה יהודי עם זקן (איש דתי) שאהב מוזיקה, הצגות ובשמים. איני יודע איך הפך להיות בעל עסק של דגים מלוחים. זה היה מחסן גדול ב"חולות" ברחוב וורשבסקה. בנו הצעיר יענקל, שהיה בחור אדוק מאוד כשגר בבית ההורים, גם הוא אהב מוזיקה. ב"גורקי" (המשך רח' בריסק בכיוון הכפר בכובה) שכן הגדוד הפולני. ביום ראשון הצעידו את הגדוד הזה מהגורקי למרכז העיר, לכנסייה. זה היה מרחק של כמה קילומטרים טובים. עם הגדוד הלכה תזמורת צבאית. יענקל צעד 5 ק"מ לגורקי ומשם חזרה לכנסייה שבמרכז העיר, עד שנגמר ה"סרוויס" (טכסי התפילה) ואז חזר איתם בחזרה לגורקי ורק אח"כ חזר הביתה. זו היתה משפחת שרבוים... אני יודע שגם ב"וורסל" (בית הקפה האריסטוקראטי בקובל) היתה מוזיקה, הייתי שם פעם עם בחורה. לא זוכר שהלכתי לבתי הקולנוע בקובל. בלייפציג היה בית אופרה ידועה מאוד, עם תזמורת עצומה, עד היום. לייפציג היתה עיר של מוזיקה. הקומפוזיטור מנדלסון נולד בלייפציג.

אבא שמר בקובל על אורח חיים מסורתי, אבל הוא היה מגולח (לא גידל זקן) אבל אבא האמין באלוהים ובתחיית המתים, זה אני יודע, דיברנו על זה פעם אחת. גם אבא הלך לאחד מהשטיבלים של החסידים בקובל, לא לבית הכנסת הגדול. הסבא לא הלך לבית כנסת- עם האבא של אבא היתה טרגדיה, היה משותק. בגיל צעיר, כבן 40, קיבל שיתוק וזה הלך ונעשה גרוע עם השנים. לא יכל לזוז מהכסא. נסע לבאדן-באדן בגרמניה ולא התרפא שם. אני חושב שהסבא הוא שייסד את עסקי

הביצים. הסבא, אני חושב הגיע לקובל ממלניצה, אבא שלי כבר נולד בקובל. כאשר אבא עבר לדנציג עדיין סבא הלך. כשביקרתי אותו בפעם הראשונה, אני זוכר שזה היה בחתונה של חיה שחלתה ובאה לדנציג לניתוח. אז עדיין הסבא הלך, אבל כבר צלע. לא יודע בדיוק מה היתה המחלה שלו. לאבא היה אח אחד ואחיות. האח נסע לבייליסטוק והסבא נשאר בקובל עם הבת הצעירה, ציפורה. ציפורה היתה כשרונית למסחר. היא שניהלה את העסק של הסבא. אבא שעבד בלייפציג עבור הסיטונאי גולדריי, שהיה סיטונאי ביצים גדול בכל גרמניה. הגרמנים הסכימו שגולדריי יקבל עזרה מיהודי מרוסיה וכך אבא הגיע ללייפציג. ללא ספק היו קשרי מסחר בין הסבא מקובל והאבא מלייפציג. כשאבא חזר לקובל הוא הגיע כשותף לטחנת הקמח של ארמרניק. בין השותפים היה **ארמרניק ודנציגר** ואבא. לא התעסק יותר עם המסחר בביצים. סבא גם היה מלווה בריבית. לשם כך באו אליו אנשים הביתה. האנשים שידעו כנראה שיש לו כסף באו אליו הביתה, כך אני חושב התחיל בעסקי הלואות כספים. הסבא היה אמנם דתי, אבל הרבנים התיירו לקיחת ריבית. כאילו המלווה משתתף כביכול בעסק של הלווה. הבת של סבא, ציפורה, נישאה בגיל מאוחר מאוד-מאוד. בשידוך. היתה מעל גיל 30. נולדה לה בת אחת. היא לא כל התעניינה בשידוכים. היתה אשת עסוקה, לא הלכה לבתי קפה ומקומות בילוי.

אהבתי מאוד את חווה, אחות אבא. אהבתי את יענקל, אחיה של אמא. בחופשות שהגעתי מישראל שיחקתי איתו שחמט. בבית ובחצר הבית, לא היו מקומות בילוי מיוחדים כמו היום. גם אבא שיחק שחמט, שיחק טוב. לא למדנו תיאוריות של משחק השחמט, היינו חובבנים, לא מעבר לזה. היתה פעילות ספורט ב"חשמונאי" קובל. התאגרפתי שם פעם. גם בלייפציג קצת התאגרפתי. אבא פעם אמר לי: איזי, תלך להתאגרף, אתה יהודי צעיר, אתה צריך לדעת להתאגרף. בלייפציג למדתי איגרוף ב"בר כוכבא", התאגרפנו עם כפפות. פעם הייתי בקובל, זה היה בחורף, אני חושב שזה היה לפני שעליתי ארצה, התאגרפתי עם פנחס, גם הוא היה מתאגרף, עלה ארצה ב-1940. גם הוא וגם **יצחק וולדמן** שגם הוא עלה ארצה בשנת 40 היו קרובי משפחה שלי. אבא של פנחס לנדאו ואבא של יצחק וולדמן הם אחים. סבתא שלי היתה אחות שלהם. אבא שלי ופנחס ויצחק היו בני דודים. ליצחק שני בנים בארץ, אחד פנחס והשני משה. פנחס בעסקי ביטוח ומשה בעסקי הביולוגים. לפנחס לנדאו יש בת בנצרת עלית.

יום אחד החליטו ההורים לעזוב את לייפציג. כמה זמן לקח לאבא להחליט קשה לדעת. לא ברחנו מלייפציג. אבא בתור אזרח פולני קיבל רשות להוציא 75% מהונו. אבא מכר את העסק, הדירה בה גרנו היתה בכל מקרה שכורה. חלק מהרהיטים לקחנו לקובל. את הפסנתר. ההובלה היתה ברכבת. זו היה הליך רגיל. אבא של פנחס לנדאו עסק בארגון העברות שכאלו. אגב אבא קנה אוטו בלייפציג, אבל אמרו לו שזה לא יפה שבתור שכיר יש לו אוטו ואחרי תקופת מה אבא מכר את האוטו. אחר כך אבא קנה אופנוע, פעם אבא לקח אותי מאחור והייתה לנו תאונת דרכים וגם את האופנוע אבא מכר. אבא היה ספורטאי. פעם, אבא היה אז כבן 43 ואני כבן 16, רצתי עם אבא במגרש בר-כוכבא בלייפציג. נתתי לאבא "פור" של 10 מטר קדימה, רצנו והשגתי אותו... היה לו גם רישיון לאקדח בלייפציג. שיחקתי עם האקדח עד שלמדתי איך הוא פועל. גם בקובל קיבל רישיון לנשיאת אקדח. היה לו אקדח. לא עשה איתו כלום, הניח במגרה בארון חדר השינה. רצה שיהיה ברשותו אקדח, לא יודע למה, הוא היה ספורטאי.

המעבר (**המהפך במקום המגורים**) לא היה נורא במעבר מלייפציג לקובל. ידעתי שאני אמצא בקובל רק תקופה קצרה, עד לקבלת הסרטיפיקט. טוב, אז בקובל בית השימוש לא היה בבית, היה בחצר, לא נורא. התייחסו אלי נהדר, כאילו אני אלוהים. נחשבנו גרמנים. כמו שהעריצו את תוצרת גרמניה. לא, לא, הבנות לא רצו אחרי... בלייפציג לא כל כך התעסקתי עם בנות. הבנות היחידות שהיכרתי היו באגודות הנוער. הייתי מדריך שלהן ולא התייחסתי אליהן מעבר לכך. טוב, (**נאלץ יצחק להודות**) בקובל אולי העריצו אותי הבנות. הייתי בחור, ככה, די רפרזנטטיבי. הייתי ספורטאי, גבוה יחסית, עיניים כחולות... בחודש שהייתי בקובל עד עלייתי ארצה, באתי לגימנסיית תרבות על מנת לשפר את העברית המקצועית שלי, עברית של חיי יום-יום הרי ידעתי. במתמטיקה לדוגמה, לשמוע את המונחים בעברית. התלמידים בכיתה אליה נכנסתי ביקשו ממני שאכתוב על הלוח את המילים בגרמנית של ההמנון של ה-SR. אחד מאנשיהם, הורסט ווסל, נירצח והשיר לכבודו הפך להמנון. וזה עניין את התלמידים היהודיים בגימנסיה תרבות... למה? לוקשן! למה כובע... שאלתי אותם בשביל מה לכם השיר הדרעק הזה. אבל הם התעקשו שאכתוב את המילים על הלוח. זה היה באמצע השיעור, גם המורה נהנה מזה... לא זוכר באיזה שיעור זה היה. בתרבות דיברו רק עברית. ברחוב יידיש. בבית דיברתי עם אמא יידיש, היא לא ידעה גרמנית.

אמי נפטרה ב- 29 לפברואר 1940, אצל הרוסים, מהתקף לב. עד היום הזה אני שומר את המכתבים עד היום הזה. זה הקדיש של אמא.

הרמה של גימנסיית תרבות נראתה בסדר גמור. הרמה היתה גבוהה להערכתני. בכל אופן בתיכון בגרמניה הדגש היה על המקצועות הריאליים. גימנסיית תרבות היתה גימנסיה לאו דווקא ריאלית. אני לא זוכר על חברים מהתיכון שרכשתי בתקופה הקצרה שהייתי בקובל. בעצם היה לי חבר אחד שעלה ארצה והיה כאן מורה. לא הכרתי בני נוער קובלאיים שעלו ארצה גם הם עם סרטיפיקטים של סטודנטים. בארץ היכרתי קובלאי שלמד בטכניון כמה שנים אחרי. היה מהנדס העיר נתניה, שכחתי את שמו.

כן, בקובל יצאתי עם הבנות, רקדנו. למשל היתה אחת, **מלכה**, שם משפחתה **וינשטיין** או דומה, שחיזרתי אחריה קצת, לא למטרות חתונה. פגשתי אותה פעם בתל אביב. כל משפחתה עלתה ארצה. לחזר זה ללכת לסינימה, ללכת לבית קפה לרקוד. לא ידעתי על עולם תחתון בקובל, קראתי רק על כך מאוחר יותר. שמעתי על בתי הזונות בקובל, חבר'ה הלכו לשם, לא אני. בקובל ביקרתי בחופשים מהלימודים בשנים: 1934, 1935, 1937 כשסיימתי את הלימודים. לא, לא ביקשו ממני להרצות או לספר מה קורה בישראל.

לא משפחת שרבוים ולא משפחת רייזר היו ציונים. לא, אין לי מושג למה לא מוזכרים בספר קובל. שרבוים היה ידוע ומפורסם ואהוב בקובל. **דוביז רייזר** לא כל כך. אולי בגלל שעסק בהלוואת כספים. היה נוקשה מאוד בגביית הכספים. שמעתי פעם שדיבר עם ציפורה (**בתו**) על כך. כשהייתי ב- 1937 נפטרה סבתא שלי ומסע ההלוויה מהבית לבית הקברות מישהי רצה אחרי ההלוויה וצרח ונורא קיללה את הסבתא שמתה. החזקתי את אבא בכוח שלא יתקוף אותה. היה מאוד מרוגז. זה מקרה בודד ואולי היו עוד כמה מקרים של טינה למשפחה. לא, ההורים לא דברו בבית על העסקים. המשפחה לא היו מבודדים בקובל, היו מעורבים. את הרייזרים הכירו טוב. כשפנחס **לנדאו ויצחק וולדמן** היו בחיים הייתי בא איתם לאזכרות ארגון קובל בתל-אביב. לאחר שנפטרו הלכתי לבד פעם אחת ולא יותר, הרגשתי כמו שן בודדת בפה, לא הכרתי את הקובלאים שהגיעו רק את **מנדל טורצ'ין**. כשהגעתי בפעם האחרונה כבר היה מוצבת הרקונסטרוקציה (**הכוונה למודל**) של בית הכנסת הגדול.

את מנדל טורצ'ין היכרתי דרך יצחק טורצ'ין בפריז. כשבאתי לבקר בשנות ה-60. באתי לבקר את **אהרון לוי**. אהרון לוי היה בן דוד, קרוב נפש שלי, (**היה מראשי השומר הצעיר בקובל, חברו של אלי מנדל לתנועה**).

אהרון לוי, נולד בשנת 1906, גמר את הגימנסיה בקובל. ואז לא נתנו הפולנים להמשיך בבית ספר גבוה. אהרון המשיך לליפציג. אמא שלי היתה דודה של אהרון. היה הבן של שיינדל שהיא אחות אמי. הוא גר אצלנו ולמד בבית ספר טכני (**טכניקום**) בעיר בסביבה. היו לו שתי ידיים שמאליות. לא היה לא כל כישרון טכני. הוא הבין זאת. העיקר היה להיות אקדמאי. ואז הוא עזב את לייפציג והגיע לבלגיה. הוא וחברו **אברהם צוקר**, גם הוא קובלאי הגיעו לגנט בבלגיה ושם החל ללמוד רפואה. הוא סיים רפואה ונסע לפריז. בפריז עשה שוב את המטורה הצרפתית ובחינות צרפתיות והיה לרופא צרפתי. באותה תקופה **פריזנט**, יהודי קובלאי שהיגר לפריז, חיפש חתן לשתי הבנות שלו שנולדו בצרפת. חתן שיהיה אלף: יהודי, בית: קובלאי ואז הוא כשר להיות חתן לבנות שלו. רצוי שיהיה גם רופא. הוא התחתן עם **פאני** ולפאני היתה אחות, שכחתי שמה, והאחות התחתנה עם טורצ'ין שגם לו היו המעלות שנדרשו לו כחתן **לפריזנט**. (**בנוגע לידע הטכני של אהרון**: אהרון לא ידע להחליף גלגל באוטו שלו. כשהם נסעו פעם באוטו וקרה לו פנצ'ר, הוא התחבא בין השיחים ולאשתו עצרו טרמפים, והנהגים החליפו לה את הגלגל. שני ילדים היו להם. אחות, איווט, הייתה אהבת נפשי, נולדה בשנת 1934 נפטרה מסרטן. הבן, זיילבר, בפריז, רופא. שם המשפחה בצרפת

LEJ WE, תרגום ישיר מהכתוב בפולנית. הבן נולד בשנת 1938, יש לו ילדים. היו לנו קשרים הדוקים עם המשפחה. עשרות ביקורים ביקרו אצלנו. אהרון נפטר בשנת 1974.

בפריז אהרון הכיר לי את יצחק טורצ'ין. ויצחק סיפר על אחיו בישראל- פנחס ומנדל ואז כשחזרתי ארצה השמחה היתה גדולה. כשהיית הבר מצווה של הבן של מנדל, יהושע (שוקי), אז הגיעו מפריז אהרון לוי ויצחק טורצ'ין.

וחזרה לקובל: תחנת הרכבת, שתי קומות, אכן היתה מפוארת (**גם בהתייחס למישהו שהגיע מדניג**)

הייתה ללא כל פרופורציה לשטאטעל, קובל. כנראה בגלל שקובל היתה צומת רכבות חשובה מאוד. היתה להם סיבה להתגאות בתחנת הרכבת. גם בית כנסת הגדול היה יפה וגדול ולא הייתי מצפה מעיר כמו קובל שיהיה לה בית כנסת שכזה. כן, גם טחנת הקמח היתה מרשימה. הטוריה היה נהר קטן. החבריה התרחצו שם. התרחצתי שם הרבה. הכבישים היו עם אבנים לא מסותתות, כמו בשטאטעל והיו גם שבילים ללא ריצוף. לא היה תענוג לנסוע על הכביש, נסעתי בעיר רק בכרכרות על מנת להגיע למקומות מרוחקים. לא עשיתי סיורים בסביבות העיר. עשינו פעם טיול רגלי לגורקי. בסך הכל בארץ (של שנות ה-30) הכל היה יותר מודרני לעומת קובל. לא ראיתי בקובל בנייה חדשה.

אחותי חזרה לקובל והיא בת 12. היא התאקלמה מיד בקובל. היתה אדם נוח מאוד. בחורה טובה, לא יהירה חלילה. אחותי היתה דומה לי, שער בלונדיני, עיניים כחולות וגבוהה, כמעט 173 ס"מ. אין לי מושג אם היה לה חבר. הלוואי והיה לה, קצת היתה לה מהחיים (הקצרים) שלה... שמעתי, סתם שמעתי, שכשהגיעו הגרמנים לקובל, היא עבדה כמזכירה בפקוד. זו שמועה בלבד, לא זוכר ממי שמעתי. וגם שמעתי שכשאספו את היהודים בכיכר המצעדים לפני שהרגו אותם אז הגובנטור (המושל) דבר איתה משהו וביקש שהיא תתרגם זאת והיא תרגמה זאת לא טוב, או משהו, והוא ירה בה במקום. כך שמעתי, אין לי מושג.